

Müəllim Çələbiyev Nuralı

XV MÖVZU: Erkən gəncliyin ümumi xarakteristikası

Plan:

1. Gənclik yaşının psixoloji xarakteristikası.
2. Erkən gənclik yaşında şəxsiyyətin inkişafı.
3. Erkən gənclik dövründə dünyagörüşünün formalaşması. Peşəyönümü və peşəseçmə.
4. Gənclik dövründə məhəbbət hissi. Mənlik şüuru və əxlaqi şüurun inkişafı.
5. Gənclik gündəliklər və onların əhəmiyyəti.
6. Gənclik yaşında romantika , xəyallar və idiallar.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ə.Ə.Qədirov. Yaş psixologiyası. Bakı, 2003.
2. M.Ə.Həmzəyev. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2000.
3. N.Z.Çələbiyev. Uşaq psixologiyası. Bakı, 2005.
4. Л.Ф.Обухова. Возрастная психология. Педагогическое общество Росси. М., 2003.
5. Педагогическая психология. (Под. ред. Н.В.Клюевой) М., Владос-пресс, 2005.
6. Р.С.Немов. Психология книга 2. М., Академия, 1999.
7. Ə.Ə.Qədirov., İ.N.Məmmədov. Yaş psixologiyası. Bakı., 1986.
8. V.A.Suxomlinski. Vətəndaşın doğulması. B.,Maarif, 1974

Erkən gənclik fərdin ontogenezdə inkişafının ən əhəmiyyətli mərhələlərindən biridir. 15-18 yaşları əhatə edən bu yaş mərhələsi yaşıllıq və yetkinlik dövrünə real keçidin yekunu, yeniyetməlik dövründə özünü göstərən yeni psixi keyfiyyətlərin dolğunlaşması və tamamlanması ilə səciyyələnir. Böyük məktəb yaşı romantika, böyük coşğunluq, gənclik arzuları, öz qüvvəsini nə isə böyük işlərə həsr etmək, yaradıcı təşəbbüslərin genişlənməsi dövrüdür. Bu yaş dövrü şəxsiyyətin bir sıra xüsusiyyətlərinin cıllanması kimi qiymətləndirilir. Bu dövrdə gəncin fərdiyyəti, onun mənəvi və sosial siması formalaşır, ictimai fəaliyyətə maraq və şəxsi məsuliyyət

hissi artır, **həyatda öz yerini tapmaq meyli** yaranır. Gənclik illərində oğlanlar və qızlarda uşaqlar üçün tipik olan əlamətlər tədricən onların həyatından silinib gedir, yaşlılara məxsus psixi keyfiyyətlər, xəssə və əlamətlər formalaşır, get-gedə möhkəmlənərək davamlı xarakter kəsb edir. Böyük türk şairi N.Hikmət deyirdi ki, gənclik arzu, inam, igidliyə həvəs deməkdir. Gənclik- lirika və romantikadır. Bu, gələcək üçün tükənməz arzulardır. Bütün yaxşı əməllərin başlanğıcıdır.

Ötən əsrin 60-cı illərində inkişaf etmiş xarici ölkələrdə baş vermiş gənclərin etiraz hərəkətlərinin səbəblərini araşdıran Qərb alimləri qeyd edirdi ki, yaşlılarla gənclərin, atalarla oğulların münaqişəsi tarixi bir münaqişədir. Atanın hakimiyyətinə və əmlakına sahib olmaq arzusu nəsillər arasındakı münaqişənin əsas səbəbidir. M.Mud, E.Firidenberq belə hesab edirdilər ki, nəsillər arasındakı münaqişələr get-gedə sürətlənəcəkdir. Məsələyə fərqli mövqedə yanaşan digər alimlər (L.Foyer, D.Yankeloviç) isə bu mövqe ilə razılaşmır və qeyd edirdilər ki, burada yeni heç nə yoxdur: atalarla oğullar arasındakı münaqişə tarixən həmişə mövcud olmuşdur. Sadəcə olaraq müasir dövrdə onun miqyası güclü şəkildə genişlənməmişdir.

Şəxsiyyətin təşəkkül tapması bu yaş dövrünün sonunda əsasən başa çatır: İnsan fiziki cəhətdən yetişir, həyati seçimi və təmayülü dəqiqləşir, bəzən ömür boyu davam edən dostluq başlanır, əsil ilk məhəbbət yaranır. İlk gənclik yaşı yüksək heysiyyət, öz ləyaqətini ciddi anlamaq və tam müstəqilliyə meyl etmək cəhdi ilə səciyələnilir.

Erkən və ya ilk gənclik dövrü adlandırılan bu yaş dövrü orta məktəbin IX-XI siniflərində təhsil illərinə təsadüf edir. Bir sıra psixoloqlar ilk gənclik dövrünü müxtəlif adlarla adlandırmışlar. Məsələn, rus psixoloqlarından L.S.Viqotski bu yaş mərhələsini **pubertat yaş dövrü**, D.B.Elkonin isə **böyük yeniyetməlik dövrü** kimi xarakterizə edirdi. L.İ.Bojoviç belə hesab edirdi ki, böyük məktəb yaşı dövründə psixi inkişafda özünü göstərən ən mühüm xüsusiyyət insan cəmiyyətində özünü təyin etmə, imkan və

cəhdlərin dərk edilməsidir. Böyük məktəb yaş dövründə gənclərin malik olduqları psixi imkanlarla yaşlıların, cəmiyyətin artan tələbləri arasında yaranan ziddiyyət **psixi inkişafın hərəkətverici qüvvəsinə** çevrilir.

Qəbul edilmiş yaş dövrlərinin təsnifatında ilk gənclik dövründə aparıcı fəaliyyət növü **təlim- peşə fəaliyyəti** hesab edilir.

Böyük məktəbli və ya ilk gənclik dövründə psixi inkişafın sosial situasiyası (L.S.Vıqotski) yeniyetməlikdə yaranan psixi törəmələrin təkmilləşməsi üçün əlverişli zəmin yaratmış olur. Böyük məktəblinin müstəqil həyatın astanasına daxil olması onun inkişafı üçün tamamilə yeni sosial şərait yaratmış olur. O, öz həyat yolunu təyin etmə, peşə seçmə ərafəsində olduğu üçün onun daxili mövqeyində özünəməxsus psixoloji dəyişiklik yaranır: təlimə və əməyə münasibətində ictimai və şəxsi dəyərlər ön plana çıxır. Onlar bu fəaliyyət növlərinin insanın həyatında rolunu və əhəmiyyətini düzgün anlayır, təlimə öz gələcəkləri mövqeyindən yanaşır, bu günə gələcəyin mövqeyindən baxırlar. Bununla belə, erkən gənclik dövründə məktəblilərdə yeniyetmələrin psixikasına məxsus qüsurlar aradan qalxsa da, hələ də yeniyetmə psixikasının «izləri»nə təsadüf olunur.

Erkən gənclik orta məktəb yaş dövrünün sonudur. Bu dövrdə məktəblinin fiziki keyfiyyətlərinin inkişafında əhəmiyyətli dəyişikliklər davam edir. Cinsi yetişkənlik başa çatır, ikinci cinsi əlamətlər aydın xarici təzahürə malik olur. Boy artımının sürəti zəifləyir, bədənin çəki artımı dinamik xarakter alır. Əzələlərin inkişafı sürətlənir, yaşlı adamın qüvvəsinə yaxınlaşır. Ürək- dammar sisteminin inkişafı normallaşır, qan təzyiqi müvazinətli forma alır, daxili sekresiya vəzilərinin fəaliyyəti ritmik vəziyyətə düşür, skeletin sümükləşməsi əsasən tamamlanmış olur, baş beyin strukturlarının inkişafı davam edir, bədən ölçüləri mütənasib forma alır. Fizioloji tədqiqatlar vasitəsilə müəyən edilmişdir ki, 8 yaşda əzələ çəkisi bədənin ümumi çəkisinin 27%-ni , 15 yaşda 32%-ni təşkil etdiyi halda, 17 yaşda bu göstərici 44%-ə çatır. Bütün bu keyfiyyətlər böyük məktəblilərin istənilən fiziki və əqli işə dözümlülüyünü təmin etmiş olur, oğlan və qızların

bədəninin xarici görünüşündə cəlbedici simmetriya yaranır, «qadınlıq» və «kişilik» etalonlarına yaxınlaşır. Bu yaş dövründə yeniyetməlik üçün səciyyəvi olan coşqun və qeyri- bərabər boy artımı, orqanizmin sürətli inkişafı başa çatır, fiziki inkişafın nisbətən sakit dövrü başlanır. Boyun uzununa böyümə tempi yavaşlayır, əzələ gücü və onun iş qabiliyyəti artır, döş qəfəsinin həcmi genişlənir. Böyük məktəb yaşı dövründə sinir sisteminin, xüsusilə beynin inkişafında dəyişikliklər baş verir. Beynin hüceyrədaxili strukturları mürəkkəbləşir, onların funksional imkanları artır. Nəticədə təlim və əmək prosesində böyük beyin yarımkürələrinin təhlil-tərkib fəaliyyətinin mürəkkəb təzahürləri yaranır. Məşhur İsveçə psixoloqu Klparetd qeyd edirdi ki, uşaqlıq və gənclik illəri inkişafın təkamül mərhələləridir. Yetkinlik (yaşlılıq) dövründə bu təkamül prosesi tamamlanır. Bununla belə fiziki görünüşdə nəzərə çarpan bəzi qüsurlar erkən gənclik dövrünü yaşayan məktəbliləri daim narahat edir. Təbii yetkinləşmə əlaməti kimi üzün dərisində əmələ gələn sızanaq və piqment ləkələri qızların kosmetikadan istifadəsinə yol açmış olur. Onların bir çoxu bədənin eninə inkişafından qayğılanır, kökəlmədən qorxur, incə və zərif görünmək üçün bəzən pəhriz saxlayır, normal qidalanmırlar.

Erkən gənclik dövründə insanın mənəvi qüvvəsi intensiv şəkildə inkişaf edir, onun əxlaqi siması formalaşır, xarakteri müəyyənləşir və dünyagörüşü təşəkkül tapır. Şəxsiyyətin qazanılmış yeni keyfiyyətləri böyük məktəblinin məktəbdə, ailədə və ictimai münasibətlər sistemində mövqeyinin dəyişməsinə güclü təsir göstərir. Bu dəyişkənliklərin yaranmasına səbəb olan ən ciddi amil yaş amilidir. Müasir 15-18 yaşlı gənclər fiziki və mənəvi yetkinliyin bir çox əlamətlərinə malikdirlər. Onlarda cinsi yetişmə başa çatmış olur. Bu isə onlara bu yaş mərhələsinin sonlarında ailə qurmaq hüququ verir. Gənclər **sosial məşğulluq** və **əmək hüququ** əldə edir, pasport almaqla, hərbi xidmət yaşına çatmaqla həqiqi hərbi xidmətdə əsgər vətəndaş borcunu yerinə yetirirlər. Gənclər həyatda, cəmiyyətdə baş verən ictimai, siyasi, iqtisadi və mənəvi proseslərdə fəal

iştirak edir, ən mühüm siyasi hüquqlardan biri olan **seçki hüququ** qazanmış olurlar. Onlar həyata, əməyə, başqa adamlara yetkin münasibət bəsləyirlər. Bununla belə, təəssüf doğurucu hal ondan ibarətdir ki, bir sıra yeniyetmə və gənclərdə həyata istehlakçı münasibəti, yüngül və pozğun həyat tərzinə meyl, əməyə münasibətdə infantil əlamətlər özünü göstərir. Zəngin həyat təzi ilə yaşayan bəzi gənclər vaxtlarının çoxunu disko-barlarda, gecə klublarında yüngül əyləncə yerlərində keçirir, tüfeyli həyata meyllənmiş olurlar.

15-18 yaşlı gəncləri heç də tam yetkinləşmiş, öz həyatını müstəqil surətdə müəyyən etməyə qadir olan təcrübəli adam hesab etmək olmaz. Onların həyata baxışındakı mühakimələri bəzən səhv olur, ilk sınaqlarda büdrəyən gənclərdə ümitsizlik, sabaha inamsızlıq hissləri baş qaldırır. Gənclərin coşub-çağlayan romantik idealları çox vaxt həyatın reallaqları ilə toqquşmada «sınır», dözüb dayana bilmir.

Böyük məktəb yaşında **əxlaqi şüurda** və **davranışda** keyfiyyət dəyişiklikləri yaranır. Onların həyata baxışlar sistemi- dünyagörüşü formalaşır, əxlaqi əqidə meydana gəlir, mürəkkəb əxlaqi anlayışlar təşəkkül tapır. Bu yaş dövründə məktəblilərdə **dosta təlabat hissi**, yaranır, şərəf, ləyaqət, borc, namus, qeyrət, xəyanət, yoldaşlıq və s. kimi mürəkkəb etik anlayışların düzgün anlaşılması diqqəti cəlb edir. Görkəmli psixoloq M.Ə.Həmzəyev qeyd edir ki, gənclər öz yoldaşlarında yüksək əqli və əxlaqi keyfiyyətlərin olmasını arzulayırlar. Əxlaqi şüur və davranışdakı bu yeni keyfiyyətlər böyük məktəblilərə ictimai həyatda fəal mövqe tutmaq, mənəvi davranışda başqalarına nümunə olmaq imkanı verir. Ətraf aləmdə baş verən hər bir şey gənc ürəyi narahat edir, həyəcanlandırır, şəxsi bir şey kimi hiss edilir.

Erkən gənclik dövründə ünsiyyət və emosional həyat keyfiyyətcə yeni məzmun kəsb edir. Mənəvi və sərvət müstəqilliyi, sərbəst seçim imkanları artır. Bunlar böyük məktəbli gənclərin təlimə, əməyə, ictimai hadisələrə, başqa adamlara münasibətində , davranışın ümumi yönəlişliyində aydın

ifadə olunur. **Həyatda öz yerini müəyyən etmək** böyük məktəblinin sosial-psihi inkişafının əsas motivinə çevrilir. Böyük məktəb yaşlı şagirdlərdə idrak motivləri, geniş sosial motivlər və fəaliyyətin nəticəsinə yönəlmiş motivlər, psihi inkişafın başlıca təhrikədi qüvvələri kimi təzahür etməyə başlayır.

Rusiya PEA-nın əməkdaşları böyük məktəblilərin müxtəlif ünsiyyət formalarına və müxtəlif tərəfdaşlarla qarşılıqlı münasibətlərə olan tələbatlarını öyrənərək belə qənaətə gəlmişlər ki, böyük məktəblilərin valideynlər və dəgər yaşlılarla ünsiyyətə olan tələbatı yaxın dost-həmyaşıda olan tələbatına nəzərən daha formal xarakter kəsb edir. Bu nəticələri aşağıdakı cədvəldən də görmək olar.

Böyük məktəblilərin ünsiyyət tələbatı və real ünsiyyət (faizlərlə)

tərəfdaşlar	Reqlamentləşmiş ünsiyyət		Reqlamentləşməmiş ünsiyyət	
	Ona olan tələbat	Real ünsiyyət	Ona olan tələbat	Real ünsiyyət
Valideynlər və yaxın qohumlar	4,7	70,8	66,6	29,2
Müəllimlər	8,3	95,7	10,9	4,3
Digər yaşlılar	2,6	98,6	6,5	1,4
Yaxın dost-həmyaşid	0	0	68,2	56,2
Digər həmyaşidlar	4,6	68,4	24,3	31,6

İngilis psixoloqu Con Koulmenin 11-13 yaşlı yeniyetmələr və 15-17 yaşlı gənclərlə «Tamamlanmamış cümlələr» metodikası ilə apardığı tədqiqatın nəticələri bu baxımdan maraqlıdır. O, oğlan və qızlara «Ətrafımda heç kim olmayanda...» və «Əgər insan təkdirsə...» tipli cümlələri tamamlamağı tapşırırdı. Alınmış cavablar müsbət (məsələn: «Ətrafımda heç kim olmayanda mən xoşbəxtəm, ona görə ki, istədiyim hər şeyi edə bilərəm») və mənfi (məsələn: «Adam tək olanda o əsəbləşməyə başlayır») olmaqla təsnif edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, yeniyetməlikdən gəncliyə doğru müsbət mühakimələrin sayı artır, mənfilər isə azalır. Əgər yeniyetmələr bunu xəlvət guşə kimi qiymətləndirirsə, böyük məktəblilər

darıxdırıcılıq hesab edirlər.. Utancaqlıq yeniyetmə və gənclərin şəxsi həyatında ən geniş yayılmış kommunikativ çətinlikdir.

Erkən gənclik dövrünü dünyagörüşünün formalaşması baxımından ən səmərəli dövr kimi nəzərdən keçirmək olar. Geniş həcmli biliklərə yiyələnən gənc malik olduğu çoxcəhətli məlumatları sistemə salmağa fəal surətdə meyl edir. O ümumiləşmiş nəzəri biliklərin, prinsip və qanunauyğunluqların öyrənilməsinə xüsusi maraq göstərir. Bütün bunlar böyük məktəblilərdə nəzəri təfəkkürün səviyyəsinin yüksəlməsində, idrak fəaliyyətində mücərrəd təfəkkürün rolunun artmasında öz əksini tapmış olur. Gənclərin artan idrak imkanları onların fərdi hazırlığa saatlarla vaxt sərf etməsində, biliklərə səylə yiyələnməsində **idraki özünütəkmiləşdirmə təlabatlarında** ifadə olunur. Böyük məktəb yaş dövrü təbii- elmi, fəlsəfi, əxlaqi, estetik, siyasi, hüquqi dünyagörüşü formalarının təməl prinsiplərinin yaranması və möhkəmlənməsi ilə müşayiət olunur. Bu prosesdə şagirdlərin intellektual inkişaf səviyyəsi mühüm amillərdən biri kimi xüsusi rol oynayır. Əxlaqi- etik normaların mənimsənilməsi, cəmiyyət həyatında baş verən ictimai- siyasi hadisələrə emosional yanaşma şəxsi həyat yolunun seçilməsi, gənclik dövründə dünyagörüşü formalarının təşəkkülündə mühüm amilə çevrilmiş olur. Erkən gənclik dövründə ümumbəşəri və milli dəyərlər əsasında əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşması prosesi intensiv xarakter kəsb etməyə başlayır. Gənclər elm, mədəniyyət, incəsənət sahəsində ictimai sərvətlərə seçici münasibət bəsləyir, **cəmiyyətin demokratikcəsinə yeniləşməsinə** fəal həyat mövqeyindən **yanaşır, vətəndaşlıq funksiyalarını** mənimsəyirlər.

Erkən gənclik dövründə **yaşlılıq hissi güclənir, mənlik şüuru və əxlaqi şüurun** inkişafında yeni əlamətlər meydana çıxır. Böyük məktəblilərdə «susma mövqeyi» aradan qalxır, haqsızlığa qarşı barışmaz münasibət özünü göstərir. Onlar ailə şərəfinə, **milli heysiyyətə** hörmət bəsləyir, bu dəyərləri qorumağı özlərinə borc hesab edirlər.

Çoxsaylı psixoloji tədqiqatların nəticəsi sübut edir ki, insanın yaradıcılıq sahəsindəki nailiyyətləri statistik baxımdan heç də onun məktəbdəki təlim müvəffəqiyyəti ilə bağlı deyildir. Darvin, Hegel, Napaleon, Nyuton, Eynşteyn, Vaqner, Verdi, Şiller, Heyne, Swift və başqaları məktəbli və ya tələbəlik dövründə qabiliyyətsiz hesab olunmuş və ya ortabab şagird kimi yaşadlarından fərqlənə bilməmişlər. Psixoloqlar belə hesab edir ki, məktəb proqramları ciddi surətdə reqlamentləşmiş xarakterlidir. Uşaq və gənclərin yaradıcı qabiliyyətləri isə sinifdən kənarında, asudə vaxt zamanı onların məşğul olduğu elmi dərnlərdə, sərbəst oyun formalarında daha parlaq və tam şəkildə üzə çıxmaq imkanı qazanmış olur.

Böyük məktəb yaşlı şagirdlər özlərinin emosional aləminin zənginliyi, hisslərinin əxlaqi tərbiyəlilik səviyyəsinə görə yeniyetmələrdən xeyli irəli getmiş olurlar. Onlar həyat hadisələrinə münasibətlərini əxlaqi ölçülər baxımından müəyyən edirlər. Ona görə də, ilk gənclik yaşında yaşanmış hisslər özlərinin davamlılığı, dərinliyi ilə seçilir. Oğlanlar və qızlarda həyat hadisələrinin təsiri ilə **ambivalent hisslər, ziddiyyətli emosional vəziyyətlər** yaranır. X sinifdə oxuyan gənc bir qıza yazdığı məktubunda bu sətirlərə yer vermişdi:

«Mən bilmirəm, səni sevirəm, yoxsa nifrət edirəm. Mənə elə gəlir ki, bu hisslər məndə qorxulu dərəcədə bir-birinə qarışmışdır. Öz-özümə sual verirəm: «Nə üçün mən səni sevməliyəm?» Cavab tapa bilmirəm. Həm də fikirləşirəm ki, nifrət etmək üçün də əsasım yoxdur. Bəlkə, sənə qarşı münasibətdə qəribə vəziyyətə düşməyimin səbəbini anlamaqda mənə kömək edəsən?» (N.D.Levitovun tədqiqatlarından)

Gənclər belə hallarda öz hərəkətlərinin doğru olub-olmadığını başqa adamların verdikləri qiymətlər əsasında müəyyən etmək təlabatı hiss edir, daha təcrübəli, yetkin adamların dəstəyinə ehtiyac duyur, daxili yaşantılarını başqaları ilə bölüşdürmək istəyirlər. Onun təzahürü kimi böyük məktəblilərdə yaşadları ilə yaranan yoldaşlıq hissini misal göstərmək olar. Onun daha aydın ifadəsi şəxsi dostluq ünsiyyətində üzə çıxır. Gənclərin dostluğu özünün bir sıra cəhətlərinə görə yeniyetmələrin dostluğundan fərqlənir. Belə ki, gənclərin dostluq hissini motivasiyələri daha dərin olur və bu

yaşda dostluq hissine daha böyük tələblər verilir: qarşılıqlı inam, doğruculuq, sədaqət, maraq və istəklərdə ümumilik, qarşılıqlı kömək, hörmət və qarşılıqlı anlaşma. Gənclik illərində dostluq qarşılıqlı münasibətlərin və emosional bağlılığın daha davamlı formasına çevrilir. Bu yaş dövründə o, uşaq və yeniyetmələrin yaşlıları ilə münasibətinin ötəri formalarından keyfiyyətə fərqlənir, seçici məzmun daşımağa başlayır. Gənclərin dostluğunda emosional bağlılıq, dostun yaşantılarına- sevinc və kədərinə səmimi şərik olma motivləri daha davamlı və möhkəm olur. Bunun nəticəsidir ki, gənclik illərində əsas qoyulan dostluq münasibətləri adətən bütün həyat boyu davam edir.

İlk gənclik illərində məktəblilərin emosional sferasında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Onlarda həyatın, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə aid şəxsi əhəmiyyətli münasibətlərin dairəsi xeyli genişlənir. Əldə edilmiş təcrübə, öz **hisslərini təqdim etmə qabiliyyətləri** gənclərə şəxsi həyatlarında baş vermiş bir sıra uğursuzluqları, xoşagəlməz halları «ağrısız», dözümlü və səbrlə yaşamaq imkanı verir. Dostluqda, sevgidə uğursuzluq- qızların vəfasızlığı, oğlanların etibarsızlığı gənclərin şəxsi həyatında çox böyük zərbə təsiri bağışlayır. Çox vaxt böyük məktəblilərin şəxsi həyatında baş vermiş halların ifadəsini onların sifətlərindən duymaq olur. Bununla belə, böyük məktəblilər, X-XI sinif şagirdləri yaşlılar aləminə qorxu və həyəcanla deyil, sərbəst daxil olmaq imkanlarına malik olurlar.

Gənclik dövrünə aid psixoloji səpkidə yazılmış ilk əsər alman filosofu və psixoloqu E.Şprangerin «Gənclik yaşının psixologiyası» (1924) adlı əsəridir. O, psixologiyanın başlıca məqsədini şəxsiyyətin mədəniyyət və tarixlə sıx bağlı olan daxili aləmini dərk etməkdə görürdü. E.Şprangerin fikrincə, gənclik yaşı qızlarda 13-19, oğlanlarda 19-22 yaşları əhatə edir, bu dövr mənəvi inkişaf mərhələsidir və o, psixofizioloji proseslər kompleksi ilə sıx bağlıdır.

1934-cü ildə alman psixoloqu K.Bülerin «Üç nəsillik gənclik gündəliyində» adlı əsəri çap olunmuşdur. O, bu əsərində 93 gənclik

gündəliyinin (38 oğlan, 55 qız) təhlilini vermiş və qızların oğlanlara nəzərən daha çox gündəlik yazmağa meyli olduqlarını aşkara çıxarmışdır. 1929-cu ildə rus psixoloqları V.E.Smirnovanın «Gənclik yaşının psixologiyası», 1929-1931-ci illərdə isə L.S.Viqotskinin «Yeniyetmənin pedologiyası» adlı əsərləri çap olunmuşdur.

Son illər psixoloq və pedaqoqlar yeniyetmə və gənclərin **seksual davranış meyllərinin güclənməsi**, xoşagəlməz nəticələrə gətirib çıxaran hallar haqqında həyəcanla danışirlar. Yeniyetmə və gənclər arasında seksual davranış şablonlarının mənimsənilməsi, azyaşlılar arasında pozğun qrupların artması diqqəti cəlb edir. Onların seksual davranışını situativ amillərin təsiri ilə dəyişir və hətta patoloji formalara (onanizm, petting, erkən cinsi həyat, homoseksualizm və s.) keçir. Müəyyən edilmişdir ki, seksual davranış formalarının artmasında paqnoqrafik film və jurnallar, pozğun adamlar və s. əsas rol oynayırlar. Burada pula, hədiyyə ilə ələ alma, qızın qohumları və rəfiqələri ilə yaxınlıq kimi dolay vasitələrin də təsiri böyükdür. Ona görə də, yeniyetmələrlə müqayisədə böyük məktəblilərin emosional aləmi yaşanılmış hisslərin daha yüksək dərəcədə diferensiasiyası baxımından daha zəngin və dərin təəssüratlarla diqqəti cəlb edir. Bütün bunlar isə öz növbəsində onların ali hisslərinin əxlaqi, intellektual və estetik aləminin dərinləşməsinə və genişlənməsinə gətirib çıxarır. Böyük məktəblilərin əhvalları özünün davamlılığı və düşüncəli xarakteri ilə seçilir. Onlarda öz emosional vəziyyətlərini tənzimləmək, ona nəzarət etmək qabiliyyətləri xeyli yüksəlmiş olur. Erkən gənclik illərində şəxsiyyətin başlıca psixoloji keyfiyyətləri, o cümlədən xarakterin baza əlamətləri kifayət qədər davamlı forma alır. Bu keyfiyyətlərin təşəkkülündə **iradi keyfiyyətlərin** xüsusi rolu vardır. İradi fəaliyyətin şüurlu şəkildə idarə edilməsi: **özünütənzimetmə, özünüinandırma, özünütəhriketmə, özünübəyənmə** və s. bu kimi iradi aktlar gənclərin xarakterində davamlı iradi keyfiyyətlərə çevrilir. Bunların zəminində böyük məktəblilərin motivlər

sahəsi yaranır, onların şəxsiyyətinin istiqaməti müəyyənləşmiş olur. Böyük məktəblilərin təhrikedici qüvvələr aləmində yüksək dərəcəli mənəvi təlabatlar- ünsiyyət, dostluq, yüksək biliyə və dünyagörüşünə, başqaları üçün nümunəyə, ətrafdakıların rəğbət və hörmətinə, sevgisinə sahib olmaq meylləri aktuallaşır. Gənclərin həyatında aydın perspektivli cazibəli məqsədlər meydana çıxır, seçici münasibət yaranır. Böyük məktəbli yaşında əxlaqi hisslərin, norma və qaydaların, davranış prinsiplərinin mənimsənilməsi prosesi güclənir. Yaşlılıq hissi, əxlaqi şüur və mənlik şüuru müəyyən inkişaf həddinə çatır, gənclərin müstəqil həyata hazırlığının mühüm şərtinə çevrilir. Bununla belə, ABŞ psixoloqu L.Kolberq belə hesab edir ki, 16 yaşlı uşaqların yalnız 10%-i əxlaqın yüksək norma və prinsiplərinə yiyələnmiş olurlar. Bu səviyyəni **postkonvensial əxlaq** adlandıran L.Kolberqə görə, əxlaqi davranış, ictimai rifaha yönəlmiş və hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsiplər, başqa adamlara və özünə hörmət və s. bu yaş mərhələsində bütün uşaqların şüurlu davranış normalarına çevrilmir.

Böyük məktəb yaş dövründə gənclərdə milli mənlik şüuru təşəkkül tapır. Onların şüurunda **milli mənəviyyət, adət-ənənələr, milli əxlaqi və dini dəyərlər, yurda bağlılıq milli düşüncə tərz** və s. kimi xüsusiyyətlər əks olunmağa başlayır. Gənclər etnik şüurun subyektinə, milli dil isə onların etnik şüurunun daşıyıcısına çevrilir. Böyük məktəblinin etnik şüuru ona milli kimliyini müəyyən etməyə imkan yaradır, milli özünüdərkətməsinə təkan verir. Coşub çağlayan romantik arzuları reallaşdırmaq, idman sahəsində qələbə qazanmaq, ali məktəbə daxil olmaq, əmək fəaliyyətinə başlamaq, ailə qurmaq və s. kimi daha dəyərli gənclik arzuları gənclərin fəallığının mənbəyi rolunda çıxış edir. Gənclərin fəaliyyətinin **təhrikedici qüvvələrinin** təsiri altında onlarda **ikinci və yaxud törəmə iradi keyfiyyətlər** olan qətiyyətlilik, cəsarət, özünü ələ almaq, səbrlilik, inam və s. ilə yanaşı daha yüksək əxlaqi dəyərlərdən törəyən üçüncü və daha yüksək iradi keyfiyyətlər- məsuliyyətlilik, intizamlılıq, işgüzarlıq və təşəbbüskarlıq artmağa başlayır. İradi fəaliyyətin strukturunda mühüm yer tutan iradi səy –

daxili və xarici maneələrin aradan qaldırılmasına yönəlmiş psixi fəallıq, iradənin tam səfərbərliyi yüksəlir, subyekt tərəfindən daxili psixi akt və vəziyyətlərin dərk olunması prosesi kimi refleksiya özünün yüksək səviyyəsinə çatmış olurlar. Böyük məktəblilərdə formalaşmış əxlaqi dəyərlər və prinsiplər onların iradi fəaliyyətində yaranan **motivlər mübarizəsində** ictimai yönəlişliyi şərtləndirmiş olur. Ədaləti müdafiə etmək, haqqın tərəfində durmaq, köməksizə, qocalara yardım etmək, şikəst adamlara əl uzatmaq, rəhmdillilik kimi əxlaqi keyfiyyətlər iradi fəaliyyətdə qabarıq şəkildə üzə çıxmış olur. Böyük məktəb yaşında gənclərin şəxsiyyətinin psixoloji strukturunda baş verən dəyişikliklər ideallar, gənclik arzuları və romantikadır. Bu xüsusiyyətlərin ilkin təzahürləri yeniyetməlik dövründə müşahidə olunsada, gənclik yaşında onlar daha da cilalanır, yüksək dəyərlər baxımından qiymətləndirilərək seçilir. Yeniyetmələrin həyat idealları konkret bir şəxsin simasında (sevimli müəllim, valideynlər, kino və bədii ədəbiyyat qəhrəmanları, estrada ulduzları müğənni və idmançılar və s.) meydana gəldiyi halda, ilk gənclik dövründə bu, daha çox əxlaqi dəyərlilik, ictimai və şəxsi əhəmiyyətlilik, şəxsiyyət- insani keyfiyyətlər baxımından qiymətləndirilir və bütöv ümumiləşmiş obraz təsiri bağışlayır. Psixoloq L.Y.Dukatın tədqiqatlarına görə, IV sinifdə şagirdlərin 100, V sinifdə 99, VI sinifdə 94, VII sinifdə isə 80%-nin ideali konkret xarakter daşıyır. Yaş artdıqca, konkret idealların miqdarı tədricən azalır, ümumiləşmiş ideallar isə təzahür etməyə başlayır. Gənclər həyatın mənasını «özünü insanlara həsr etməkdə», «əməksevər, faydalı vətəndaş olmaqla», «halal zəhmətlə şəxsi səadətə nail olmaqda», «şərəf və ləyaqət sahibi olub, heç kimin qarşısında borclu olmamaqda», «gözəl peşə və ailəyə, pula, avtomasına sahib olmaqla» və s. görürlər. Gənclərlə keçirilmiş sorğulardan aydın olur ki, onların çoxu şəxsi xoşbəxtliyi yaxşı peşə, qazanclı iş və vəzifədə görürlər. Son illər gənclərin nüfuzlu ixtisaslara meylinin artması da bunu sübut edir. Hüquqşünas, həkim, kompüter, biznes, gömrük işi, xarici dil və s. ixtisaslara axının güclənməsi səbəbləri

arxasında gənclərin öz gələcək həyatlarını firavan görmək, yaxşı pul qazanmaq arzuları dayanır. Gənclərin arasında firavan həyata meylin qeyri-ənənəvi sferada yaşından asılı olmayaraq varlı adamla ailə qurmaq, xarici ölkələrdə rəqs qruplarında, restoranlarda işləmək, intim xarakterli reklam çarxlarına çəkilmək «ulduz» olmaq, açıq-saçıq geyinmək və s. milli-mənəvi dəyərlərimizin deformasiyaya uğradığını əks etdirir. Pul ehtirası, iqtisadi çətinliklər çox vaxt milli-mənəvi norma və prinsiplərin aşınmasına gətirib çıxarır. Təhsili yarımçıq qoyub, məktəbdən yayınaraq vaxtlarını yüngül əyləncə yerlərində keçirən gənclərin gələcək taleyi bu gün cəmiyyətdə böyük narahatlıq doğurur.

Erkən gənclik dövründə böyük məktəb yaşlı uşaqların emosional aləmində baş verən ən böyük dəyişikliklərdən biri **məhəbbət hissidir**. Bu, öz məzmunu baxımından kiçik məktəblilərin rəğbət, yeniyetmələrin ilk məhəbbət hissindən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir.

Bu yaş dövründə cinsi yetişmə başa çatdığından aydın ifadəli seksual çalarlarla xarakterizə olunur. Lakin bu heç də bütün gənclər tərəfindən dərk edilmiş, düşüncəli məzmunu malik deyildir. Oğlanlardan fərqli olaraq qızlarda əks cinsə olan münasibət fiziki yaxınlıq fonunda deyil, daha artıq dərəcədə nəzakətliyə, ünsiyyətə, nəvazişə və mənəvi- emosional yaxınlığa olan təlabatlarla şərtlənmiş olur. Oğlanlarda isə hissi-erotik əyləncə, tam diffuz erotizm meyilləri əvvəlcə güclü olsa da, sonralar bu, qızlara qarşı həssas, qayğıkeş və nəzakətli münasibətlə əvəz olunmağa başlayır. Bu məsələnin mahiyyətinə varan V.A.Suxomlinski yazırdı: «Məhəbbət hissi mürəkkəb təkamül mərhələsi keçir. Dəliqanlı gənclik ehtirasları öz yerini ürək bağlılığına, məsuliyyət və borc hissəsinə verir. Əxlaqi cəhətdən nikaha hazır olmayan cahil adamlara bu, məhəbbətin sönməsi kimi görünür. Bu cür **psixo-seksual dəyişikliklər** valideynlər və müəllimlərdən gənclərdə cinslərarası münasibətlərin tərbiyəsi işində yüksək diqqətlilik, tələbkar münasibətin və məsuliyyətin olmasını xüsusilə ön plana çəkir. Gənclərin tibbi-gigiyenik baxımdan maarifləndirilməsi də başlıca vəzifədir.

Nikahaqədər cinsi yaxınlaşmanın xoşagəlməz nəticələrə gətirib çıxaracağı barədə onlarda təsəvvürlərin formalaşdırılması, milli adət-ənənələrə hörmət hissənin tərbiyə edilməsi olduqca vacib məsələlərdir. Rus psixoloqları V.A.Krutetski və İ.S.Lukinin fikrincə, yeniyetməlik yaşı dövründə şəxsi rəğbət, əyləncə, bağlılıq, hətta ilk məhəbbət hissənin təzahürlərindən danışmaq daha doğru olar. Lakin dərin, güclü, təsirli hiss kimi məhəbbət ilk gənclik dövründə yaranır. Bu təsadüfi olmayıb böyük məktəblinin şəxsiyyətinin, xüsusilə onun emosional həyatının ümumi inkişafı ilə bağlıdır. Böyük məktəblinin bir şəxsiyyət kimi xüsusiyyətləri onun dostluq- məhəbbət hissində bütün aydınlığı ilə əks olunur.

Məhəbbət təkəcə bioloji hadisə deyil, o daha çox insanın mənəviyyəti ilə bağlıdır. Oğlan, qız, kişi-qadın arasındakı məhəbbət insanın bütün varlığı, ümumi inkişaf səviyyəsi, ictimai fəaliyyəti, dünyagörüşü, marağı, duyğuları, təxəyyülü ilə sıx bağlıdır. O, çox müqəddəs, elmi təhlilə gəlməyən ülvi, incə, dərin, eyni zamanda mürəkkəb bir fenomendir. Sevgi ehtirası möcüzəli hissdır, onun öz qanunları, öz buxovları vardır. Gənclərin məhəbbəti bir qayda olaraq, pak, təravətli, davamlı, müxtəlif yaşantılar, daxili həyəcan və ehtiraslarla zəngindir, özünün lirik təbiəti, atəşin yanğısı ilə daha yüksək, nəcib duyğu kimi nəzərə çarpır. Bu cəhəti xüsusi fərqləndirən məşhur ispan yazıçısı M.S.Servantes yazırdı: «Sevgi elə bir eynək taxır ki, ondan baxanda kasıblıq zənginlik kimi, od zərrələri qızıl və mirvari kimi görünür». Ciddi və cəlbədicə məhəbbət, emosional yaxınlığa meyl məhz ilk dəfə erkən gənclik yaşında meydana gəlir. 15-16 yaşda bu hissənin artıq ciddi mənəvi tələbatı, insan həyatında, ünsiyyət fəaliyyətində güclü amilə çevrilməsindən söhbət gedə bilər. Bu yaş dövründə məhəbbət sadəcə olaraq əks cinsə yönəlmiş adi həvəs primitiv cinsi instink deyil, insani, sosial –mənəvi bağlılıq, başqası qarşısında məsuliyyət və borcudur. Məhəbbətin seçici faktorları sırasında xarici görkəm, gənclik və sağlamlıq əsas amillər kimi ön planda durur. Məhəbbətin ilk mənbəyi gözəllikdir. Bu hissə yer üzərində həyatın, sivilisasiyanın qüdrətli mənbəyidir. O, insanın

yalnız şəxsi həyatına, əmək və ictimai fəaliyyətinə deyil, həm də, onun psixikasına və hərtərəfli inkişafına səmərəli təsir göstərir. Gənclər arasında tanışlıqdan başlanan, yoldaşlıq və dostluğa keçən simpatiya çox vaxt məhəbbətə çevrilir. Dərinləşən şəxsi intim münasibətlər onlar arasında məktublaşma, telefonla əlaqə, görüş təyinetmə, birgəgəzinti rəqs və s. formaları qarşılıqlı əlaqələrdə ifadə olunur. Hal-hazırda yeni mobil rabitə vasitələri, internet sevən gənclər arasında əyləncəli ünsiyyətə imkanlar açmışdır. Məhəbbət intim hisslərdən biri kimi gənclərin inkişafının bütöv bir kompleksi-fizioloji, psixoloji və psixoseksual amillərin bitkin sistemidir. Gənc olan hər bir adamı belə bir sual həmişə düşündürür: görəsən, insan öz həyatında neçə dəfə sevmə bilər, Bu suala aydın cavaba tanınmış rus sosioloqu A.Q.Xarçevanın fikirlərində rast gəlmək olar. O, yazır: «Yüngül düşüncəli adamlarda təsadüfi yaxınlıq və əyləncə fiziki yaxınlıqla nəticələnir. Əgər «məhəbbət» dedikdə belə əyləncə nəzərdə tutulursa, onda görünür ki, insan həyatda dəfələrlə sevmə bilər». Orta məktəbin yuxarı siniflərində təhsil alan gənclər arasında uzun illər boyudur ki, psixoloqların **«gənclik gündəlikləri»** adlandırdıqları zəngin psixoloji tədqiqat materialları geniş yayılmışdır. Gənclərin fikri fəaliyyətinin məhsulu kimi bu gündəliklər yaş psixologiyasının tədqiqat obyektini kimi zəngin faktlar mənbəyidir. Gənclər öz gündəliklərində həyatlarında baş verən hadisələri, ən intim hisslərini qeyd edir, adətən onları gizli saxlayırlar. «Gənclik gündəlikləri»ndən bəzi nümunələrə nəzər yetirək:

- «Mən elmi işçi olmaq, Vətənə fayda verə biləcək nə işə yeni bir şey kəşf etmək istəyirəm, Eyni zamanda istəyirəm ki, ailəm olsun, yaxşı xanım olum. İstəyirəm ki, hər şeyi bacaran, yaxşı görünən, cəlbedici qadın olum. Belə qadın mənim üçün nümunədir. (Lena 17 yaş SSRİ EA-nın Ümumi və Pedaqoji Psixologiya İnstitutunun materiallarından).

«Hörmətli Mənsurə! Hamı dostluqdan yazır. Amma mən dostluqdan yox, həyatdan yazmaq istəyirəm. Çünki sən bu il orta məktəbi qurtarırsan. Yeni həyata qədəm qoyursan. Tələbəlik həyatına! Gözəl, bir-birindən şirin arzularla dolu gəncliyə qədəm qoyacaqsan! Bilirəm, mütləq sevecək və seviləcəksən. Sənə məsləhət verirəm ki,

sevdiyini adamı yoxlayasan, əgər onda həqiqi məhəbbət varsa, heç onda da sevmə. Onun mütləq iradəsini yoxla! Namusunu yoxla! Çünki iradəsiz və namussuz adamlarda sevgi heç bir vaxt olmayıb, olmaz da. (Münəvvər X sinif . prof Ə.Ə.Əlizadənin tədqiqatlarından).

- 16 yaşlı Tanya redaksiyaya ünvanladığı məktubunda yazırdı: «Validəymlərim məni başa düşmürlər!. Məni sevdiklərini söyləyirlər. Məgər adamı belə sevelər? Həmişə şübhələr, suallar: «harada idin? Kiminlə idin?». Xəlvəti mənim məktublarımı oxuyurlar. Daim məni danlayırlar. Beş qiymət alanda tərifləyirlər, deyirlər belə lazımdır. Üç alanda isə həmişə qalmaqla düşür. Heç səbəbini də soruşmurlar. Sadəcə olaraq danlayırlar. Bütün bunlar övlada məhəbbətdəndir hə?» (A.İ.Şerbakovun tədqiqatlarından)

Bunlardan fərqli olaraq, şagirdlərin bir-birinə ötürmə yolu ilə özləri haqqında məlumat əldə etmək istədikləri «Xatirə dəftərləri» də psixoloji fikrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Belə dəftərdə xatirə yazan hər bir şəxs əvvəlcə özü haqqında məlumat verir, sonra ardıcıl sıralanmış suallara cavablar yazır. Lakin bu yazılar ünvanlı və imzalı olduğu üçün bəzən onların çoxu yeniyetmə və gənclərin əyləncə dairəsində məhdudlaşmış qalır, qeyri-səmimi olması ilə seçilir. Belə dəftərlərdə konformist mövqe aydın görünür, çox vaxt psixoloji portretlər realıqla uyğun gəlmir. Tanışın, yoldaşın və dostun «ürəyini sındırmamaq» naminə gənclər bu yazılarında qeyri-səmimi mövqe nümayiş etdirlərlər də, elmi psixologiyaya üçün bu dəftərlərdə xeyli material- gənclərin maraqları və meylləri, dünyagörüşünün səviyyəsi, istək və arzuları hissləri tələbatları və idealları cəmlənmiş olur.

«Xatirə dəftərləri»ndən götürülmüş bəzi nümunələr bu cəhətdən maraqlıdır:

- «Biz 6 il bir yerdə oxumuşuq. Bu 6 ildə biz bir-birimizə bacı-qardaşdan artıq olmuşuq. Əsil dost dar gündə tanınar. Biz də dar günlərimizdə bir-birimizi sınımış və tanımışıq».

- «Hörmətli, unudulmaz sinif yoldaşım, Səkinə! Siz bu dörd ildə həmişə mənimlə mehriban olmusunuz. Təkcə mənimlə yox, bütün siniflə siz həmişə mehriban olmusunuz. Səkinə, sizin bu dörd ildə bizə etdiyiniz hörmət və mehribanlıq heç vaxt unudulmayacaqdır. (prof. Ə.Ə.Əlizadənin tədqiqatlarından)

Müasir sivilizasiya, ictimai münasibətlərin xarakterində baş verən proseslər hal-hazırda dərin **sosiodinamik və psixodinamik dəyişikliklərə** gətirib çıxarmışdır. Gənclərin həyata baxışında, həyat hadisələrinə münasibətdə yeni yönəlişiklər, fəal mövqe yaranmışdır. Milli-mənəvi dəyərlərə, tarixi keçmişə, bu günə və gələcəyə münasibətin yeni

perspektivləri diqqəti cəlb edir. Gənclərin psixologiyasında mütilik, qeyri-tənqidi itaətkarlıq kimi xüsusiyyətlər get-gedə aradan qalxır, cəsarət və tolerantlıq, vətənpərvərlik, demokratik baxışlar, vətəndaşlıq mövqeyi və mübarizlik güclənir. Böyük məktəb yaşlı şagirdlərin təlim fəaliyyəti öz xarakteri və müzmunu etibarilə yeniyetmələrin təlim fəaliyyətindən fərqlənir. Yuxarı siniflərdə tədris olunan yeni fənlər, proqram materiallarının məzmunca mürəkkəbləşməsi böyük məktəblilərin fəallığına və müstəqilliyinə yeni tələblər verir. Tədris olunan mövzuları yüksək səviyyədə mənimsəmək üçün böyük məktəblinin **nəzəri təfəkkürünün** yüksək inkişafı tələb olunur. Yeniyetmənin öyrənmə üsulları ilə böyük məktəb yaşlı dövrünə aid proqram tələbləri arasında ziddiyyət meydana gəlir. Bu ziddiyyət böyük məktəblinin özünütəhsil bacarıqları ilə aradan qaldırılır.

Böyük məktəb yaşlı dövründə şagirdlərin təlimə münasibəti də dəyişir və ciddi xarakter alır. Onlar böyüdükcə təcrübələri artır, maraq dairəsi genişlənir. Gənclər müstəqil həyatın astanasına gəlib çatmış olurlar. Təlimə dərk edilmiş, şüurlu münasibət, gələcək müstəqil həyatda biliklərin, bacarıq və vərdişlərin əhəmiyyətli daha aydın dərk olunur. Biliklərə təlabat hissi müasir gənclərin xarakterik cəhətlərindən biridir. Onlar dərk edir ki, «təhsil əsri» adlandırılan XXI əsrdə elm və bilik real kapitaldır, onlara sahib olmağın yolu isə məktəb və təhsildən keçir. Böyük məktəb yaşlı dövründə təlimə, fənlərə seçici münasibət yeniyetmələrdən fərqli olaraq peşə maraqları və peşə istiqaməti ilə bağlı olur. Onlar məktəbi bitirdikdən sonra öz həyat yollarının istiqamətini dərk edərək hansı yolu seçəcəklərini, hansı peşəyə sahib olacaqlarını qəti təyin etmiş olurlar. Bu dövrdə şagirdlərin idrak maraqları daha geniş və davamlı xarakter kəsb edir. İdman, texnika, elmin ayrı-ayrı sahələri, elektronika, ictimai- siyasi, fəlsəfi- etik problemlər gənclərin maraq dairəsində əsas yer tutmağa başlayır. Həyatda öz yerini müəyyən etmək böyük məktəblinin inkişafının sosial şəraitinin başlıca komponentinə çevrilir. Böyük məktəblinin təlimə şüurlu münasibəti idrak

proseslərinin inkişafını stimullaşdıraraq onların ixtiyari formalarının yaranmasını təmin etmiş olur. Qavrayış, hafizə, təfəkkür və təxəyyül kimi psixi idrak prosesləri həmçinin diqqət bu yaş dövründə iradi və idarə olunan, tənzimlənən proseslər kimi özünü göstərir, onların gəncin həyati məqsədləri və fəaliyyət istiqamətlərindən asılılığı müşahidə olunur. Müşahidəçilik əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edərək şəxsiyyətin idrak qabiliyyətlərindən birinə çevrilir. Hafizənin inkişafı dinamik şəkildə davam edir. **Sözlü-məntiqi və mənali yaddasaxlama** özünün yüksək həddinə çatır. Buraxılış və ali məktəblərdə **test imtahanlarına** hazırlıqla əlaqədar böyük məktəblinin hafizəsi hədsiz dərəcədə yüklənir və gərginliyə məruz qalır. İxtiyari hafizə dominant hafizə növü olmaqla həm təlim, həm də ictimai həyat proseslərində fəal və aparıcı rol oynayır. Keçilmiş mövzular və öyrənilən digər materiallar üzrə böyük məktəblilər mənali yaddasaxlama üsullarına, bu məqsədlə plan, sxem və konspekt tərtibi kimi vasitələrə daha çox istinad edirlər. Böyük məktəb yaşı dövründə davamlı həyat maraqlarından asılı olaraq diqqətin seçiciliyi artır, onun intellektual fəaliyyətdə rolu və əhəmiyyəti yüksəlir. Gənc diqqətini ilk növbədə onun üçün davamlı və əhəmiyyətli olan obyektlərə doğru yönəldir. Təlim prosesində təfəkkür fəaliyyətə gətirilən biliyə, həm də bilik əldə etmə vasitəsinə çevrilir. Təlimdə, xüsusilə yoxlama yazı, laboratoriya və praktik işlərin icrası zamanı fikri fəaliyyətin rolu və əhəmiyyəti yüksəlir. Təfəkkür fəal, müstəqil və yaradıcı məzmun kəsb edir, **fikri əməliyyatlar** habelə isbat, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə, əsaslandırma, səbəb-nəticə asılılıqlarını aşkar etməyə yönəldilmiş fikri əməliyyatlar fəal şəkildə üzə çıxır. Təfəkkürün inkişafı nitqin obrazlılığına, məntiqiliyinə, öz fikrini sərbəst ifadə etmək bacarıqlarının formalaşmasına gətirib çıxarır. Gənclərin nitqinin strukturu mürəkkəbləşir, lüğət fondu zənginləşir və ünsiyyət fəaliyyətində verbal imkanlar artır. Böyük məktəb yaşı dövründə nitq mədəniyyəti və nitq etiketi xeyli dərəcədə inkişaf edərək ümumi mədəni səviyyənin mühüm amilinə çevrilir.